

КНИЖКА ПРО КИЇВ — ПАМ'ЯТКА БОРОТЬБИ ДОВКОЛА ПРАВДИ

Будь-яке українське видання доби Розстріляного відродження було приречене на нищення. У головлівівських (цензурних) «Зведених списках літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів» (1934) передбачали фіксувати автора, назву, видавництво, рік видання й мову. Але вже перші партії книжок, що підлягали забороні, були остільки великі, що в рубриці «назва» з'явилися записи, які спрощували роботу бібліотекарів: «Всі твори, за всі роки, всіма мовами». У ті часи окремі примірники могли зберегтись лише у спецфонді, де дозволяли тримати не більше двох примірників, та у приватних збірках тих бібліофілів, хто був мужній.

Така доля випала збірникові «Український музей» (1927), багатьом іншим виданням, варто тільки взяти їх до рук і уважно роздивитись. У НБУ ім. В. І. Вернадського українські совєцькі видання 1918–41 рр. здебільшого дефектні: тут на титулі видряпане чи закреслене прізви-

Провідну роль у виданні відіграв його редактор Федір Людвігович Ернст, який із 340 статей написав (частково у співавторстві) 243. 64 статті до провідника уклав його соратник, секретар київської інспектури охорони пам'яток культури Василь Базилевич, 30 — перший директор Всеукраїнського музейного містечка Петро Курінний, 7 — Ернстів колега, київський інспектор охорони пам'яток природи Микола Шарлемань, 3 — колекціонер і знавець минувшини Олексій Сімзен-Сичевський, по 2 — заступник директора Всенародної бібліотеки України Віктор Іваницький і археолог Валерія Козловська, нарешті, по 1 — Ю. Абрамович, Євген Дзбанівський, Всеволод Зуммер, Володимир Караваєв, В. Козлов, Олександр Корнієв, Микола Макаренко, Лука Наливайко, Олекса Новицький, Михайло Рудинський, Микола Сичов, Євгенія Спаська, Петро Тимошок, Микола Ткаченко, Іван Щитківський, Андрій Ярошевич.

Усіх статей, повторюю, 340, деякі з них створено у співавторстві. Великий нарис «Природа та людність Києва» написали Петро Тимошок і Микола Шарлемань. «Доісторичне минуле Києва» — Михайло Рудинський, «Історичне минуле Києва» — Василь Базилевич, «Історія революційної боротьби у Києві в XIX та на початку XX ст.» — Микола Ткаченко, «Київ як економічний центр» — Андрій Ярошевич. Доля цих людей склалась по-різному. У даному випадку текст має бути короткий. Усього не скажеш.

Н. К. О. — У. С. Р. Р. — ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КОМІТЕТ СВЯТКУВАННЯ 10-ТИРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ВУАН

К И Ї В

ПРОВІДНИК

ЗА РЕДАКЦІЄЮ
ФЕДОРА ЕРНСТА

КИЇВ 1930

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літопису
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчиках
Укр. Книжк. Палати.

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар ВУАН

О. В. Корчак-Чепурківський.

Держтрест „К.-Д.“, 2-га Друкарня, вул. Воровського № 42.

Київ. Міськліт № 232.

Зам. № 2253. Тираж 6000. 25 арк.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Завдання книжки — дати змогу гостям, що відвідують Київ з нагоди святкування 10-тирічного ювілею Всеукраїнської Академії Наук, а разом із ними й іншим одвідувачам Києва — ознайомитися з містом, що йому за великої реконструктивної доби належить провід у будівництві української соціалістичної радянської культури.

Одвідувач Києва досі не має такої книжки, щоб зорієнтувала його в сучаснім Києві, ознайомила б його і з минулим, і з велетенськими здобутками Жовтневої революції. Правда, схарактеризувати в формі «Провідника» — еволюцію Києва від доби палеоліту до доби реконструкції соціалістичного господарства, перелічити все, що варто уваги — справа не можлива. Щоб всебічно охопити цю еволюцію й цілком виявити справжнє культурне значіння Києва — потрібна ціла енциклопедія киевознавства. Мета книжки — далеко скромніша. Редакція прагнула бодай частково, на тлі загальних історично-економічних, соціальних та політичних процесів показати культурні скарби міста. Уперше дано спробу наукової оцінки багатьох пам'яток матеріальної культури, перелічено нові великі промислові підприємства, сотні нових культурних закладів на чолі з Всеукраїнською Академією Наук. Спосіб складання також різниться від поверхового переліку пам'яток у старих провідниках. Редакція вважала за єдине можливе — будувати провідник колективно. У складанні тексту й оформленні книги, в тій чи іншій мірі, взяли участь близько трьох десятків працівників ВУАН та інших наукових закладів СРСР, а саме: Ю. Абрамович, В. Базилевич, С. Гіляров,

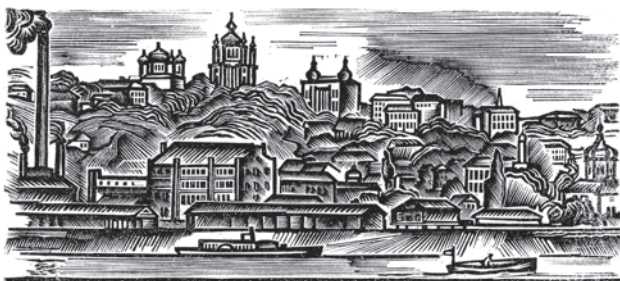
Є. Дзбанівський, Ф. Ернст, В. Єгоров, В. Зуммер, В. Іваницький, В. Караваєв, І. Козлов, В. Козловська, О. Корнієв, Ф. Кумпан, П. Курінний, М. Макаренко, Ф. Маковський, Ю. Масютін, Л. Наливайко, О. Новицький, Ю. Рахманінов, В. Романовський, М. Рудинський, П. Рулін, А. Серєда, М. Сичов, О. Сімзен-Сичевський, Є. Спаська, П. Тимошок, М. Ткаченко, О. Усачов, М. Шарлемань, В. Шербина, І. Щитківський, А. Ярошевич.

Відомості, що потребують систематичного викладу — вміщено в вигляді окремих нарисів у першій частині книги. Відомості про пам'ятки матеріальної культури й природи, культурно-освітні заклади, найбільші промислові підприємства тощо — згруповано по районах і розміщено в порядку топографічним по лініях певних маршрутів. Ясна річ, що з усіх об'єктів, вартих огляду, довелося обмежитися тільки найголовнішими.

Темпи розвитку сучасного Києва в умовах бурхливого господарчого зростання цілого СРСР є такі, що «Провідник» не поспівав зафіксувати всі нові явища і зміни. Багато розділів додавано й перероблювано вже в процесі друкування. Проте деякі відомості застаріли ще перед виходом книжки у світ.

Редакція висловлює глибоку подяку всім товаришам, що брали участь у складанні й видрукуванні цієї книжки, сподівається й на товариську критику, щоб в разі другого видання виправити помилки й усунути хиби.

Грудень 1930 року.



ПРИРОДА, ІСТОРІЯ, ЕКОНОМІКА, РЕВОЛЮЦІЙНЕ МИНУЛЕ КИЄВА

ПРИРОДА ТА ЛЮДНІСТЬ КИЄВА

Географічне положення та топографія. Найбільше місто України, природними даними своїми одно із кращих у цілому світі, «Донбас української культури» — Київ лежить на правому горяному березі Дніпра в північній частині УСРР, на межі українського Полісся та Лісостепу¹. Місцевість, що він її займає, дуже нерівна: вона то підноситься, утворюючи низку висот, то знижується до рівня Дніпра. Велика порізаність ґрунту сталася в наслідок ерозійної діяльності Дніпра та його допливів — Либеді,

¹ Координати Київ. астрон. обсерваторії в центрі міста — $50^{\circ}26'27''$ півн. шир. та $30^{\circ}30'34''$ схід. довж. від Грінвіч. меридіана ($12'$ на схід від мерид. Пулкової).

Сирця, Глибочиці та інших. Найвищі точки міста лежать на сході. Звідси місцевість повільно знижується на захід, у широкі долини р. Либеді та струмків Хрещатика й Скомороха щоб знов підвестися до попередньої височини на Батисвій горі. Обидва названі плято спадають стрімкими кручами з жовтого лесу та найрізноманітніших глин на схід, у долину Дніпра, де низинні частини міста — Поділ, Оболонь, острови Труханів, Муромець і ін. підносяться тільки на 4—8 метрів над меже-ним рівнем річки, що тут дорівнює 89,25 м над рівнем моря — 0 спостережень, а серед-ньо низький горизонт Дніпра тут має 89,90 м над р. м. Через велику різницю в висотах між горами та долинами та через м'які породи зверху, що весь час розмиваються, поверхня Києва та його околиць геть уся порізана чис-ленними ярами, що виходять своїми гирлами у долини річок. Нерівний, горяний характер рельєфу спричиняється до великої неправиль-ности плану міста, особливо в давніше забу-дованих його частинах: рівних, простих ву-лиць, правильних кварталів — мало: круті узвози, під кутом до 12°, заважають правиль-ному та суцільному забудуванню всієї площі міста. Боротьба з руїнницькою роботою во-ди, — з ярами, осувами, завалами, вимагає від київського Комунавідділу великих витрат на дренажні спорудження, водозливи тощо.

Горішні геологічні верстви в Ки-єві. Нашарування осадових порід, що скла-дають київські горби, найкраще досліджу-вати на Дніпрових кручах. Вони належать

до післятретинної та третинної геологічної доби. Верхи горбів та їх похили вкрито жовто-землею — лесом, дуже поруватим та проникливим для води вапняковим суглинком, що створює тут строми до 20 м заввишки. У пісках лесового шару 1893 р. знайдено рештки пер-



Заповідник «Конча-Заспа». Уроч. Плоське.

вісної людини кам'яної доби, що нині зберігаються у Всеукраїнському Історичному музеї ім. Т. Шевченка. Під лесом лежать льодовикові, або моренні, поклади: низка пісків та глини перемішані з бурого кольору камінням, що теж пропускають воду; грубість їх 7—9 м. За підніжжя льодовиковим покладам є груба верства водонепроникливих глин морського походження: це бура або брунатна глина (ганчарна) до 8,5 м груб., та рябі глини різної

підтримували російські чорносотенні кола. Продуктом їхньої діяльності був ганебний процес Бейліса у Києві восени 1913 р.

Роки реакції змінюються піднесенням революційної хвилі, починаючи з 1910 р.

У 1909 р. у кол. Троїцькому Народньому Будинку (В.-Васильківська, тепер Червоно-



«Косой Капонир». Зовнішній вигляд.

армійська ч. 51) організується легальний робітничий клуб.

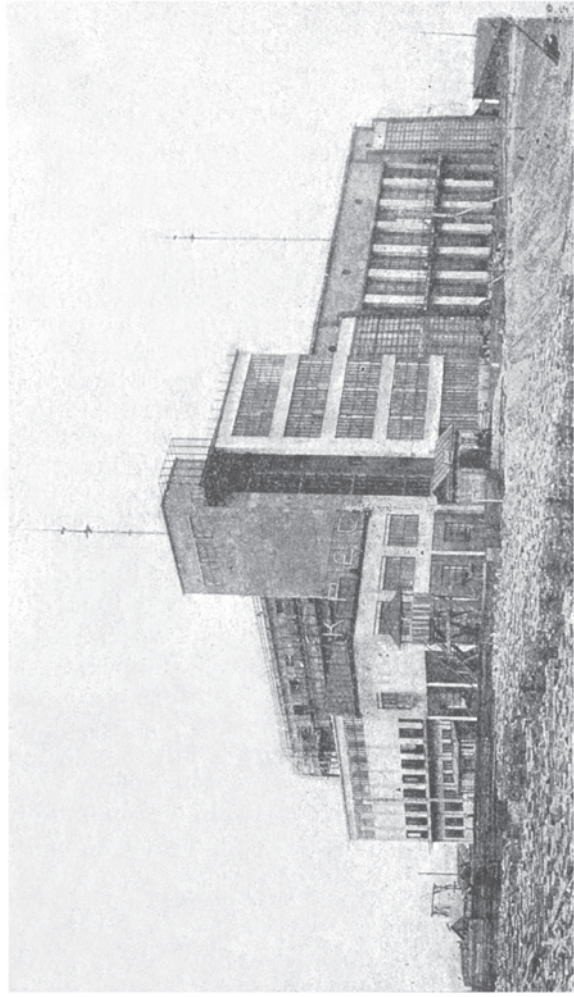
У 1910—11 р. відновлюють роботу в Києві старі робітники с.-д., працюють також нові (Бош, Пятаков, Зарніцин та інші). Організація налагоджує зв'язок із закордонним центром, відновлюється праця в робітничих гуртках тощо.

Треба відзначити пожвавлення в студентських рухах м. Києва, що стоїть у зв'язку

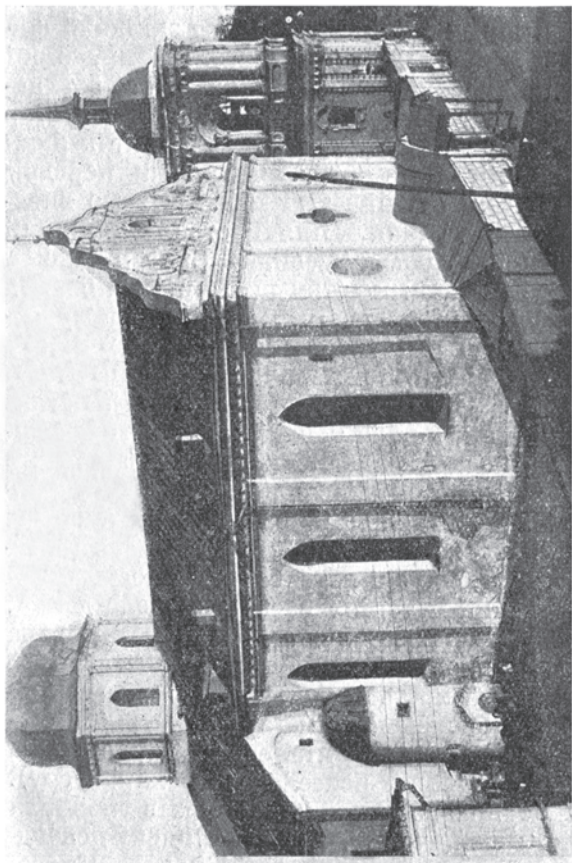
з видатнішими з тогочасних подій (смерть голови І Державної думи Муромцева, смертна кара над Балмашовим, трагедія в Зарентуйській каторзі — самогубство Сазонова, смерть Л. Толстого). В цих демонстраціях та виступах бере участь і українське студентство. У 1911 р. заарештовано с.-д. частину конференції українського студентства, що призначена була в Києві. В 1911 р. у Києві (міський оперовий театр) був замах на Столипіна, який після цього незабаром помер.

У 1912 р. у зв'язку з розвитком капіталізму загострюється класова боротьба. Ленський розстріл 4 квітня 1912 р. викликав страйки — протести в промислових центрах тодішньої Росії. В Києві відбулися ці страйки 9 квітня в «Южно-русском заводе»-та інших. Київ у цей час значно зріс. Р. 1910 людности в ньому було 412 400 д. Промислове та торгове життя розгортається все ширше. В 1912 році було 176 підприємств, у яких працювало 15 070 робітників (відомості офіційні). Річна продукція дійшла була суми 47 469 407 крб. На першому місці стояли виробництва: цукрове, борошняне, тютюново-махоркове, тартацьке та фортірне. Були значні виробництва електроенергії, керамічне, метальообробне, гуральницьке та інші. В 1912 р. кількість робітників металургійних підприємств дорівнювала 3 542. Робітники беруть діяльну участь у боротьбі за поліпшення умов життя, обстоюючи інтереси пролетаріату.

Піднесення в робітничому рухові тривало в роках 1912 — 14. Відроджуються професійні



Київська Районова Електростанція (закінчена 1930 року).



Кол. Домініканський костьол (пізніше церква Петра й Павла).

готики тринавового спорудження з хрещатими склепіннями й видовженим гранчастим вівтарем. Цуже характерний його західний фасад з глибокими круглими вікнами, бічні фасади з високими й вузькими, чисто готицькими стрімчастими вікнами, великий вівтар та хори всередині будови над входом, на яких раніше містивсь орган. Фронтони передше були високі ступінчаті, і дах так само високий на два схили. Біля костюлу тодішній «земський суддя київський» Стефан Аксак, побудував своїм коштом ще муровані будови «конвента» (монастиря). Новий кляштор дістав від польських королів великі маєності, право збирати «помірне» з усієї пашні, що привожено до Києва водою, окремі податки з усіх киян, з вина тощо. Домініканці побудували великі склади, комори, шинки, де «завше мед домініканський шинковано». Згодом (близько 1630—48 рр.) на південь від домініканського костюлу той же таки Стефан Аксак будує й катедральний костюл. За будівельний матеріал на нього пішла давня, що побудував іще Володимир Мономах, церква в м. Баришполі. Мандрівник Павло Алепський називає цей костюл будовою «новою, чепурною, прикрашеною всіма архітектурними оздобами», з багатими ліпленими окрасами на плафонах (певно, ренесансового характеру). Процвітання всіх цих костюлів поклала край Хмельниччина. Всі католицькі ксьондзи, ієзуїти та ченці мусіли тікати з Києва. Катедральний костюл щез відтоді без сліду, а в домініканському київські міщани й ко-

заки влаштували шинок. У 1690-х рр. костюл — пустку переробили на церкву Петра й Павла, при якій існував і монастир. Наступна велика перебудова стосується до 1744—50 років, коли замість готицького ступінчатого фронту зроблено сучасний бароковий, дах знижено, всередині виконано іконостас у характері рококо (золото на червоному тлі). Тоді ж майстер І. Григорович-Барський побудував поруч із церквою чепурну триповерхову дзвіницю; від неї після пожежі 1811 року збереглися тільки перші два поверхи, що тепер закінчуються ампіровим шпилем. У 1787—1811 рр. петропавлівський монастир належав грекам. Нарешті, по закритті в Києві старої київської академії й по утворенні замість неї — «духовної академії», та «духовного училища», садиба церкви перейшла до семінарії, що лишалася тут до кінця ХІХ ст., а після того — до духовної школи. Року 1914 церкву всередині попсовано перефарбуванням іконостасу та новим розмалюванням стін. Нині культове життя будови припинене; її мають використати під архівні фонди Центрарху й тим розпочати нову сторінку її життя — служіння культурі.

«ПРИТИЦЬКИЙ МИКОЛА»

На перехресті вулиць Хоревої та Притицько-Микольської. Дерев'яна церква під цією назвою відома з середини ХVІ ст. Назву Притицької або Притиської місцева легенда пояснює «чудом», коли образ Миколи «притис-

нув» злодія. В дійсності назва походить від образу Миколи, що раніше стояв біля «притики»—причалу човнів та торговельних суден у гавані. Сучасну муровану церкву побудовано коштом київського міщанина Петра Залізного Гроша за традицією 1631 року, а насправді скоріше наприкінці XVII ст. Вона має національну українську конструкцію з рівнокінцевим, так зв. грецьким хрестом у плані й однією великою банею посередині. Будова кілька разів горіла й її поновлювали; трохи попсована капличкою 1868 р. Покриття бані церкви, дарма що збудовано його після пожежі 1811 р., зберегло бароккові форми. В околиці церкви жили колись найзаможніші подільські міщани, яким належало кілька мурованих кам'яниць—серед них будинок київського сотника Сави Туптала (батька митрополита Дмитра Ростовського), будинок т. зв. Артемихи тощо. Будови ці знищені в середині XIX ст.

БУДИНОК ТРУДШКОЛИ № 5

Хорева вул. № 6 (на розі вул. Шолом-Алейхема № 9). Гарний будинок класичного стилю, побудований приблизно в 1820-х рр., поруч з ним — такий самий флігель. В першій половині XIX ст. тут містилася «шляхетська повітова школа», згодом реформована в чотирикласову «прогімназію», у 1870-х рр. в III гімназію, переведена року 1878 до будинку на Червоній площі ч. 12. Перед революцією тут містилася торговельна школа, року 1919—

радянська військова комендантура, тепер єврейсько-російська трудова школа № 5. Фасади обох будинків гарного рисунка, певно, архітектів Дубровського або Кедріна.

БУДИНОК ПО ВУЛИЦІ ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

(кол. Костянтинівська) № 15. Року 1897 тут була нелегальна друкарня «Киевского Союза борьбы за освобождение рабочего класса», де друкувалася «Рабочая газета», перший російський с.-д. партійний орган. На будинку прибито меморіальну дошку.

БУДИНОК ПО ВУЛ. ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМА

(кол. Костянтинівська) № 6 рік Хоревої вул. Неведичкий двоповерховий мурований будинок дуже своєрідної архітектури—у вигляді прямокутника, з одного боку якого є виступ-іанок з одкритою колісь аркатурою на другім поверсі—й двома круглими вежами з протилежного фасаду, де теж є одкрита (пізніше закладена) аркатура-льоджа. За старою традицією, яку повторюють Закревський, Лебединцев і ін., в цьому будинкові жив у 1707 році цар Петро І. В околиці Притицько-Микольської церкви справді існувало кілька мурованих будинків доби Мазепи й Петра—будинок сотника київського Сави Туптала, будинок Артемихи й ін., де Петро І міг одвідати когось із «знатних» київських міщан, але спинявся він на

Печерському. Наш будинок, судячи з архітектурних форм, побудований близько 1740-х рр. й нагадує «магістрат» у Козельці. Перший власник його невідомий. Згодом тут містився «смирительний дом», на початку XIX в. — киево-подільська «народня» (у відміну від шляхетської, що була через вулицю) повітова школа, ще пізніше — міський дитячий притулок. Дім є один із найцікавіших цивільних будинків київських XVIII ст.

КОЛ. ЦЕХОВИЙ ДВІР

Вул. Шолом-Алейхема № 3. Двір цей належав київському шевському цехові певно з кінця ще XVI ст., за грамотами польських королів Жигимонта III й Владислава IV. У дворі й його будовах відбувалися цехові збори, розв'язували професійні та виробничі справи, відбувався продаж усіх виробів, жили деякі шевці з своїми родинами, провадили цехові книги, творили цеховий суд тощо. Само собою, шевський цех брав участь у загальному міському цеховому житті, у міщанській міліції, в урочистих церемоніях, похоронних процесіях тощо. Коли всі цехові організації в XIX ст. були офіційно заборонені — шевський цех, як один з найміцніших, існував далі, реформувався р. 1886 в спілку шевців-кустарів «Взаимопомощь» і існував до р. 1924, коли молодь повстала проти старих майстрів та застарілих цехових звичок і заснувала кустарну артіль на сучасних засадах. Давні цехові книжки й гра-

моти польських королів досі переховуються у старих майстрів, а на грамоти й досі покликаються (напр. коли близько 1926—27 рр. Окркомгосп хотів відібрати двір).—У деяких містах недалеко Києва (напр. у Каневі) досі обирають цех-майстрів, збереглися цехові внески, роблять цехові значки (1928 р.). — На розі вул. Шолом - Алейхема № 2 й контрактового майдану старовинний (1830—рр.) будинок—колишня власність одного із «знатних» подільських міщан, Балабухи. Він двоповерховий, з гарними ліпленими оздобами класичного стилю.



Буд. по вул. Шолом-Алейхема
№ 2. Деталь.

БУДИНОК ВОДНИКІВ

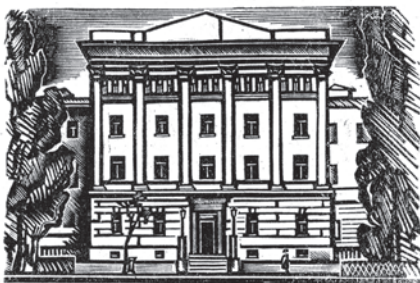
Вул. Шолом-Алейхема № 5. Великий триповерховий будинок у стилі пізнього класицизму побудований у 1828—30 рр. для «духов-

ної семінарії», заснованої ще по закритті старої академії 1817 р. У 1870-х рр. будинок поширено надвірними добудовами. Наприкінці ХІХ ст., коли семінарія перейшла до нового будинку на Вознесенському узвозі (тепер Художній Інститут), сюди перейшла з колишнього будинку «бурси» на Набережній—«духовна школа». Після революції її зліквідовано і за скількись років по закінченні громадянської війни будинок передано Спілці Водників, що об'єднує робітників і службовців водного транспорту по всьому Дніпрі від верхів'я до м. Дніпропетровського, й по допливах—Прип'яті, Десні, Сожу тощо. Розташований у будинку клуб водників має гарні залі для спектаклів і спорту, багато гуртків, книгозбірню, радіостанцію, спортивні майдани тощо.

Від будинку водників повертаємо вздовж контрактового майдану, Спаською вулицею, за контрактовим будинком і виходимо до Воскресенської церкви.

ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ

Спочатку існувала як дерев'яна ще в ХV ст.; нову, теж дерев'яну побудовав на початку ХVІ ст. один із тогочасних проводирів козацтва, Остафій Дашкович. У ХVІІ ст. це була одна з найбільших церков на Подолі. Сучасну муровану церкву побудував за одними даними 1670-го р. заможний київський міщанин Михайло Грек, за іншими—р. 1698, теж киянин Мих. Родзинський. Конструкція сучасної будови повторює форми дерев'яної—грецький



НАУКОВІ УСТАНОВИ КИЄВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОМІСІЇ КРАЄЗНАВСТВА ВУАН

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Будинки: 1) вул. Короленка 54, тел. 14—26; 2) вул. Короленка, ріг вул. Леніна 15/55, тел. 57-58—загальний, 58-83—Президент ВУАН, 58-72—Уповноважений Упрнауки; 3) Бульвар Шевченка, 14, тел. 12-61; 4) вул. Короленка 58, тел. 21-48; 5) вул. Чудновського 2, тел. 7-84—Секретаріат, 21-55 — Господарча частина, 58-71 — Місцевком; 6) вул. Короленка 37; 7) вул. Короленка 35, тел. 27-11; 8) вул. Жертов Революції 23, тел. 12-27, 7-62; 9) вул. Чудновського 15, тел. 3-24; 10) Петрівка (Поділ), буд. кол. Братського монастиря; 11) Лавра, Цитаделя 9. тел. 41, 42—37; 12) вул. Мельника 45, тел. 20-27; 13) вул. Лібкнехта 12, тел. 47-73.

ПРЕЗИДІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Богомолець Олександр Олександрович, академік—Президент.

Шліхтер Олександр Григорович, академік—Віце-Президент.

Воблий Кость Григорович, академік—Віце-Президент.

Корчак-Чепурківський Овксент Васильович, академік—Неодмінний Секретар.

Палладін Олександр Володимирович, академік—Член Президії.

ДИЙСНІ ЧЛЕНИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

І-й Природничо-технічний відділ.

Богомолець Олександр Олександрович (Катедра патологічної фізіології), Київ, вул. Горвиця 28.

Бернштейн Сергій Натанович (Катедра математики), Харків, Інститут Математ. Наук, пошт. скр. 333.

Вотчал Євген Пилипович (Катедра біології сільсько-господарських рослин), Київ, КПІ, 2-19.

Вавілов Микола Іванович (Сільсько-господарські науки), Ленінград, вул. Герцена 44, Інст. прикладної ботаніки.

Вернадський Володимир Іванович (Катедра мінералогії), Ленінград, Всесоюзна Акад. Наук.

Гедройд Кость Кастанович (Катедра ґрунтознавства), Ленінград, Всесоюзна Акад. Наук.

Граве Дмитро Олександрович (Катедра застосованої математики), Київ, Обсерваторний завулок, 9-9.

Гольдман Олександр Генрихович (Катедра експериментальної фізики), Київ, КПІ, 3—34.

Данилевський Василь Якович (Катедра фізіології), Харків, вул. Дзержинського 68.

Динник Олександр Миколайович (Катедра теорії пружності), Дніпропетровське, Гірничий Інститут.

Затонський Володимир Петрович (хімічні науки) Харків, НК РСІ.

Кащенко Микола Теофанович (Катедра акліматизації), Київ, вул. Мельникова (Дорогожичька) 45.

Корчак-Чепурківський, Овксент Васильович (Катедра народнього здоров'я і гігієни), Київ, Пушкінська, 7, п. 11.